

Барашкова Нюргуяна Коммунаровна
МБОУ «Тумульская СОШ им.В.М.Прокопьева»
учитель якутского языка и литературы
Тумул/Усть Алданский;

Эрчиллиилэр (6-9 кылаас)

Аат тыл.

1. Анал ааты таба суруй.

Хомуур үлэтин үгэнэ. Комбайн колхозка орто үүнүү баар дэһэллэр.

Хаахынайдаах күөл үрдүгэр баар күнтэнкэс бааһынатыгар отучча оҕо түмүстэ. Кылаас салайааччыта нина васильевна үөрэнээччилэрин кэккэлэччи туруортаата. Бу кэмнэ биригэдьиир николай яковлевич кэллэ. /31/ (В.Миронов)

2. Дьыктааннаһы: кириии тыллары таба суруй.

Түөрт километр усталаах фронга фашистар үс пехотнай уонна икки танковай дивизиялары түмэн баран, үөһэттэн авиациянан күүскэ көмөлөһүммэрэн кимэн кириини саҕалаабыттара. Артиллерия ытыалыыр ньиргилэрэ, бомбалар, гранаталар эстиилэрэ, миномёттар, пулемёттар тыастара барыта холбоспуга.

Биһиги кинилэри суоһар уотунан көрсүбүшпүт. Мин «Максим» пулемётунан куһутарым. Ол кыргыһыга миигин

медалынан наѳараадалаабытгара уонна взвод командирынан анаабытгара. /49/ (В.Миронов)

3. *Кирии, анал ааттары наардаан суруй.*

Ыкса ыалбыт аѳата
Механизатор ааттааѳа,
Трактора «Беларусь»
Ынырабыт: «Кузьмич».
Кини миигин ардыгар
Ильдэ барар үлэтигэр.
Кабината сып-сылаас,
Өссө, доѳоор, ып-ыраас.
Трактора таах турбат,
Хаһан даѳаны алдыаммат. /28/ (А.Кондратьев)

4. *Аат тыллары талан суруй.*

Танас абыраѳы таптыыр. Уулаах балык кутуругунан оонньуур. Саҥа доѳордооѳор эргэ атас ордук. Кыһыл тылынан кумахтан өтүү хатар. Этэр тыл эбэлээх. Сири күн сырдатар, онтон киһини үөрэх сырдатар. /27/ (Өс хоһоонноро)

5. *Аат тылы талан уһул, түһүктэрин ый.*

Уол ийэтин сүрдээхтик аһынар. Аҕам күөлүгэр илиминэн балыктыыр. Оҕолордуун үстэ киинэҕэ сырыттым. Мин хоспун хомуйабын. Көтөр-сүүрэр ойууру таптыыр. Булчуттар тайах сааһын муоһунан, туйабынан быһаараллар. Эбэбинээн чэй иһэ олоробут. /29/

6. Табах буортутун үтүктэн суруй.

Арыгы киһи доруобуйатыгар онорор бары алдьархайдарын туһунан төһөлөөх элбэхтэ суруллубутун, кэпсэммитин ааҕан сиппэккин. Ол үрдүнэн дьон арыгы иһэрин тохтоппот.

Арыгыттан киһи бары органнара эмсэҕэлииллэр. Уһуннук, тохтоло суох иһииттэн киһи быара ыалдьар. Ноор, сүрэх былчыннара мөлтөөһүннэриттэн хаан эргиирэ бытаарар, хаан эттиктэрин атастаһар дьобурдара намтыыр. Ити түмүгэр арыгыһыт дьон төрөтөр оҕолоро улахан охсууну ылаллар. /52/ (Е.Гуляева)

7. Көңүл дьыктаан.

Күөх аптека.

Эмтээх үүнээйилэр үгүс көрүгнэрин күнүс хомуйулар. Ардаҕа суох күн силистэрин алдыппакка илиинэн хомуйан, ыга сиппэккэ сахсаччы уурулар.

Хомуллубут үүнээйини бөбүн-сыыһын ыраастаан сууйан, хатара ууруллар. Харайарга үүнээйи аатын, хаһан хомуллубутун, ханнык ыарыыларга туттулларын бэлиэтиир ордук. /35/ (Е.Гуляева).

8. Сөптөөх аат тыллары суруй.

Харчы – хаччы

Кыптыый – кыптый

Сордон – сордон

Чаран - чаран

Эсэһит – эһэһит

Аһаһын – асаһын

Быччын - былчын

Куобахсыт – куобахчыт

Отчут – оччут

Суолльут – суолдьут

Хаарчах – хааччах

Дабаххай – дабархай

Оҕолооҕор – оҕотооҕор

Тыынан – тыыннан

9. Аат тыл элбэх ахсаанын таба суруй.

Кунаннар – кунаттар

Ойуутгар – ойууннар
Кэпсээттэр – кэпсээннэр
Студеннар – студеттар
Чилиэттэр – чилиэннэр
Оџонньордор – оџонньоттор
Томтордор – томтоттор
Көџөттөр – көџөттөр
Тойоттор – тойоннор
Эмээхсиннэр – эмээхситтэр
Сэһэттэр – сэһэннэр

10. Кирии тыллар сыһарыыларынын таба суруй.

Тигри – тигры
Дневнигы - дневниги
Парашюту – парашюты
Лётчиктан – лётчиктэн
Воспитатели – воспитатели
Альбомы – альбому
Кремльгэ – Кремльга
Комбинакка – комбинатка
Совекка – советка

11. Анал уонна уонсай аат тыллары тусна талан наардаан суруй.

Народнай суруйааччы Николай Егорович Мординов – Амма Аччыгыя төрөөбүт сирэ Боотуруускай улуус. Өксөкүлээх Өлөксөй, Анемподист Софронов төрөөбүт сирдэрэ. Николай уол Чычымах оскуолатыгар үөрэнэ киирбитэ. Кини «Ийэ» диэн бастакы хоһооно «Чолбон» срунаалга бэчээттэммитэ. «Сааскы кэм» диэн норуokka биһирэнэр роман автора. /18/ (Саха литературата).

Дабааһын аат.

1. Тиэкиһи суруй, дабааһын ааттары бул.

Былыр-былыр хахай хоп-хойуу уһун түүлээбэ эбитэ үһү. Наһаа итииргиир буолан, борончоон куобахха кырыйтара кэлбит. Кырыйтара олорон сүрэбүлдүүн: «Хайа, хаһан бүтэбин?»-диэн ордоотообут. Куобах эрэйдээх кутталыттан тыаба ойбут. Онтон ыла куобах кутгас буолбут, оттон хахай ситэри кырыллыбакка уп-уһун түүлээх хаалбыт. /42/ (В.Баранов)

2. Дабааһын ааты булан болдьох бэлиэнэн тарт.

Бойбоончо

Бойбоончо – мин атым. Суон модьу атахтардаах, намыһах унуохтаах, халын этгээх-сииннээх, хойуу сиэллээх-кутуруктаах сизэр ат. Туос чабычахха сизэмэ кутан аһатабын. Халын арҕаһыгар олон ойбонно уулата тэбиннэрэбин. /27/ (И.Борисов)

3. Даҕаһын ааты булан суруй.

Киргил

Көрүнэр бэркэ барар
Көмөр хара көстүүмнээх,
Оройун эрэ сабар
Кыһыл хара халпаактаах,
Дуона да суохха үөрэр
Чарыыс-чараас дууһалаах,
Кыра аайы сүөм түһэр
Хоргуус-хоргус майгылаах
Киргил эмчит мас үөһөннэн
Кэтэҕэ туллараннас,
Күөрэлдьийэ умсахтаан
Көтөн таллаарыннас. /36/ (С.П.Васильев)

4. Даҕаһын аат көнө, көспүт суолтатын наардаа.

Көмүс күөмэй – көмүс ытарҕа

Мэник буулдыа – мэник оҕо
Муус түннүк – муус сүрэх
Сырдык кылаас – сырдык олох
Хара танас – хара санаа
Тымныы сыһыан – тымныы дьиэ
Күөх сүрэх – күөх от
Дирин билии – дирин күөл
Төгүрүк остуол – төгүрүк тулаайах
Дьиикэй тыа – дьиикэй ыт.

5. Даҕааһын ааты таба суруй.

Үөһ(э/ээ) Бүлүү
Аллар(а/аа) дойду
Күһү(һ/һһ)ү күн
Үөһээ(һ/һһ)и этээс
Сарсы(һ/һһ)ы үлэ
Кыһы(һ/һһ)ы айылҕа
Физическ...й
Ленинск...й
Космическ...й
Химическ...й
Государственн...й

6. Дабааһын аакка сурук бэлиэтин туруор.

Үтүө мааны майгылаах; кэрэ дьүһүннээх бодолоох; көбүс көнө унуохтаах; сытыы хотуу киһи; көрдөөх нардаах ыччат; бөбө таба уолаттар; киэн куон алаас; ыллам дьэллэм дьоннордоох; илэй балай харана; мап манган тиистээх; уһун суһуохтаах. /33/

7. Аат тылы, дабааһыны, туохтууру тусна наардаа.

Сылгыһыт, отонноох, кэдэгэр, тустар, үөрүү, мадьанныыр.

8. Кырса туһунан үтүктэн суруй.

Саһыл – күндү түүлээх. Тымныыттан харыстыыр уһун, хойуу түүлээх. Кыра да тыаһы истэр сэргэх, чөрөһнөс кулгаахтаах. Кырабы харахтаах, сытымсах муруннаах. Биһиги тыабыт саһылынан баай. /23/

9. Дабааһын ааты талан суруй.

Сэттэ былас хаарыс солко
Толбоннурар уһун суһуохтаах,
Хара дыргыл хаастаах,
Сыйыллаҕас кырыылаах муруннаах,
Обугур таас уостаах,
Кэчигир таас тиистээх,

Сэргэх чуор кулгаахтаах,
Толбонноох ньуурдаах,
Үтүөкэннээх дьүһүннээх
Кыыс оҕо кылаан бэрдэ
Дьырыбына Дьырылыатта. /35/ (П.Ядрихинская)

10. Дабааһын ааты сөпкө суруй.

Сайы(н/нн)ы күн, сарсы(н/нн)ы үлэ, сарсыардаа(н/нн)ы
ыам, түү(н/нн)ү халлаан, бэҕэһээ(н/нн)и түгэн, киэһээ(н/нн)и
аһылык, кыһы(н/нн)ы суол, арбаа(н/нн)ы сэрии. /16/

11. Үөскээбит дабааһын ааттар сыһыарыылары суруй.

Оҕолоох, хостоох, кэйиик, күлүүк, бакыгыр, маадьаҕар,
хардыгынас, баллырҕас, дьизтээҕи, оҕомсох, сааскы, ылыгас,
кэлимтиэ.

12. Сөптөөх дабааһын ааттары эбэн суруй.

Саас тийэн кэллэ. Сүүрүк сүүрүгүрдэ. Ньургунун быкта.
Күннэр үүнүлэр. /11/.

Ахсаан аат

1. Тизкиһи уһул, ахсаан ааты суругунан суруй

Дьааныга - собо.

Собо – саха таптаан сиир балыга. Бу балык 4-5 сааһыгар ситэр. Сайын 2-3 ыыр, онтон кыһын күөл түгэбэр далбааран баран сыгар.

Собо Дьяаныга суох. Учуонайдар таайалларынан, былыр мууһуруу саҕана Дьяаны күөллэрэ хам тонмуттар, онон собо эстибит.

Дьяаныга собону үөскэтии биһиги эрэ кэммитигэр кыалынна. 1967 сыллаахха ихтиологтар 500-чэ собону Бүгүйэх диэн күөлгэ ыппыттарга бэркэ үөскүүр. /61/ (Л.Афанасьев)

2. Ахсаан ааты суруй, арааһын ый.

Икки уостаах сааны өрө туппут. Үстүү-түөртүү хааһы биирдэ тэптэри. Үс сүүс метрдээх сиргэ харааран көстөр «фашист» фигуратын кынаан сытабын. Бэйэ-бэйэлэриттэн уончалыы метр ыраах гына хастыбыт. Табаарыс лейтенант, уон алтыс ориентирга үс фашист баар. Талахтар иннилэригэр сүүрбэччэ метр сиртэн буруо бурҕас гынна. Бэһиэ буолан туспа сорудах ылан бардыбыт. /49/ (Т.Сметанин)

3. Бэриллибит өс хоһооннорго сөптөөх ахсаан ааттары эп.

1. ... муостаҕа туруохпут.
2. ... икки ардыларынан уу тэстибэт.
3. Сүрэбэ суох ... сүбэлээх.

4. Тыл хаалыан кэриэтин ... хааллын.
5. ... адьырҕа ... арҕахха кыстаабат.
6. ... кэмнээ, ... быс.
7. ... тарбаҕыттан быстар кэриэтэ.
8. ... сирэй буолума.

4. Бэриллит ахсаан ааты араастарынан наардаа.

Бизэс, уон икки, бизэс-хас, онус, түөрт гыммыт иккитэ, бизэс сылай, сүүрбэ үс, аҕыстыы, отуччака, уон бэһис.

5. Тутулунан наардаан суруй.

Билинни ХХIү. үөрэхтээх, үлэлээх эрэ киһи олорор кэмэ кэллэ.

Дьининэн, киһи сүрүбэ 300 сыл, тыната 200 сыл үлэлиэн-хамсыан сөп. Ону киһи бэйэтэ куһаҕан дьаллыгы боруобалаан, мээндэ аһаан доруобуйатын 100-200 сылынан кылгатар. Киһи кырата 100 сыл олоруохтаах. Холобур, Европаҕа ортотунан – 75, Японияҕа – 88 саастарыгар диэри олороллор, оттон сахалар баара-суоҕа 65 саастарын монгуулар, 50-60 саастарыгар эмтэммэт, үтүөрбэт ыарыыга ыалдьаллар. Онтон олох киһиэхэ биридэ бэриллэр эбээт. /81/ (В.Петрова)

6. Ахсаан ааты бул.

Биир эмээхсин күн тура-тура ынабын аабар үһү да, мунурун билбэт үһү. Атыр орус сүргүйбүтэ торус үйэбэ сүппэт үһү. Куулаба отут хабды утуу-субуу олороллор үһү. Икки ураа ланкыр муостаахпын да уу оһуна буолбатахпын. Түөһүтэр түөрт уон түөрт тимэхтээх Чолоодо тойон баар үһү. Уон киһитэн биир киһи тимир курдаах үһү. Сүүс киһи суола биир үһү. Абыс киһи буор хаһар, түөрт киһи охсуһар, икки киһи илбийэр. /65/ (Таабырыннар)

Солбуйар аат.

1. Солбуйар ааты булан араастарын ый.

Ама ким сылдыан баһарбат буолуой ыраас салгыннаах, сүүрүктээх үрүйэлээх, адаар таас хайалардаах кэрэ айылҕалаах сиргэ? Билигин улахан сайдыылаах кэмнэ оннук сири булар ыарахан дии саныаххыт. Ол эрэри итинник дойдуну манна, биһиэхэ эрэ, көрсүөххэ сөп.

Биһиги Улахан Чыыстайбытыгар кэпсээннэ кирибит айылҕа пааматынньыктара бааллар. Кыһыл кинигэбэ кирибит үүнээйи эгэлгэтэ эмиэ биһиэхэ баар. Хас эмэ сыллар тухары биһиги айылҕабытын көрөөрү, чинчийээри араас дойду дьикти ыраах муннуктарыттан кэлэн ааһаллар.

Мин бэйэм төрөөбүт дойдубунан киэн туттабын. /71/ (Л.Слепцова)

2. Бэриллибит ыйытылар сага чаастарын быһаар.

1. Амма Аччыгыя.
2. –ыгас сыһыарыынан ханнык сага чааһа үөскүүрүй?
3. Атын сага чаас оннугар ханнык сага чаас туттулларый?
4. *Ким эрэ* тонсуйар.
5. Ханнык сага чаас пааралаһарый?
6. *Үллэһик* диэн хайа сага чаас араһай?

3. Хатыланар анал ааты атын тылларынан солбуй.

Афанасий Яковлевич Уваровскай 1800 сыллаахха Эдьигээннэ төрөөбүтэ. Уваровскай аҕата нуучча исправнига, отгон ийэтэ саха этэ.

Ийэтэ Афанасийы төрөөбүт төрүт тылын бары барҕа баайыгар, эгэлгэ сиздэрэй өнүгэр үөрэппитэ.

Уваровскай «Ахтыылар» диэн сахалыы тылынан суруйбут айымньыта 1848 сыллаахха бэчээттэммитэ. Уваровскай бу үлэтэ өлбөт-сүппэт үйэлээх литературнай пааматынньык. /52/
(Ю.Васильев)

4. Скобкаҕа турар сирэй солбуйар ааты сөптөөх түһүккэ туруоран суруй, түһүгүн ый.

Бүгүн (эниги) киинэбэ барабыт. Биһиги (кени) биир оскуолаҕа үөрэнэбит. Мин (эн) биир көрдөһүүлээхпин. Биһиги сарсын экскурсияҕа (эниги) барабыт. Ваня, (мин) бу кинигэни уларыс. Кылааска (эн) ордук уруһуйдуур оҕо суох. /29/

5. Талар диктант: Сирэй солбуйар ааты булан, сирэйин, ахсаанын, түһүктэрин быһаар.

Хоту сир кубулҕата хотторон, биһиэхэ сөһүргэстээн тобуктуур. Биһиги үлэттэн дьолбутун буллубут. Мин олбуорум ааныгар эйигин бүгүн көрүстүм. Миэхэ быйылгы сайын умнуллубаттык ааста. Балтым миигиннээбэр элбэх кинигэни аахпыт. Киниттэн олох куттаммаппын, кининэн киэн туттабын. Киниэхэ хаптаҕай тааһы халты быраҕа оонньооҕу баҕарыллар. Ийэм хаһыра түһэр уонна миигин охсубут сирдэрин туттан, таалан турбахтыыр. Кинилэр биһигини кус оҕотун курдук бултууллар. /57/

6. Талан наардыыр диктант: Солбуйар аат араастарын быһаар.

Манна нэһилиэк дьаданыта барыта мустан оттуур гынан баран, кинилэр сирдэрэ суох. Ол соҕотох иирэбэ диэри

Дьөгүөрэптэр ходуһалара. Семен Кымов оннук киһи этэ. Тыаҕа бултуу сылдыар хас да булчуту тутан ылан, бэйэлэригэр холбообуттар үһү. Хайа, эн туох сонуннааххын? Биһиги күн аайы манна мустан оонньуубут. Ити хатынҥа олорон кэбэ этэр. Маннааҕар ордук сир баара буолуо дии санаабарпын. Ким эрэ тэтэрээтин хаалларбыт. Эһэбит оҕонньор кимниин эрэ аргыстаһан иһэр. /65/

7. Уһул, тиэкискэ аатта толкуйдаа.

Дьыэ кэргэн – киһи көмүс ньээкэ уйата. Хайа баҕарар ыал тиэргэнигэр сүрүн тутуунан кини олорор дьыэтэ буолар. Дьыэ – кэргэнни дьон төрүүр оҕолорун көччөх гынан көтүтэр көмүс ньээкэ уйалара. Кини тас көрүнгэ, ис бараана ыал сиркилэтэ диэххэ сөп.

Билинни ыал тэлгэхэтэ ордук тупсаҕай, сиздэрэй. Ким хайдах бэйэтигэр сөптөөбүнэн тутуу арааһын туттар, үүнээйи эгэлгэтин олордор. Ону барытын аттаран тупсаҕай гына оностуу хаһаайыттартан тутулуктаах. Хас биирдии ыал олорор тэлгэхэтин бэйэтин кыабынан оностор. Бэйэтэ тиэргэннээх эрэ ыал дьыннээх олох хаһаайынынан сананар. Ол эбэтэр, өбүгэлэр этэллэринэн, ыал тиэргэнигэр кини кута-сүрэ инэр, олохсуйар. /87/ (Е.Гуляева)

8. Аба туһунан үтүктэн суруй.

Ийэ.

«Ийэ» диэн кэрэттэн кэрэ, истинтэн истин, сылаастан сылаас тыл буоларын биһиги бары билэбит. Киһи барыта ийэтин сатыырынан-кыайарынан хоһуйар, киниэхэ тапталын билинэр.

Ийэ баар буолан биһиги толору дьоллоохпут. Сарсыарда эрдэлээн турааччы – кини, киэһэ хойут сытааччы – кини. Уһун күн олорон турбакка биһиги туспутугар кыһаллар. Хайа баҕарар ийэ оҕолоро улаатан, үөрэхтэнэн, үтүө суобастаах, дьонно туһалаах, дойдуларыгар наадалаах дьон буолалларыгар баҕарар, ол туһугар олорор уонна эрэнэр. Кинилэр эрэллэрин толордорбут ханнык. /67/

9. Утүктэн бэйэнг сөбүлүүр дьарыгын туһунан суруй.

Мин сөбүлүүр дьарыгым.

Мин таптыыр дьарыгым – саахымат уонна дуобат. Спорт бу көрүҥнэринэн дьарыктанар киһи өй-санаа өттүнэн сайдар.

Биһиги оскуолабытыгар саахымат, дуобат куруһуоктара ытыллаллар. Бу куруһуоктары учууталларбыт салайан үлэлэтэллэр. Соторутаабыта оскуолаба буолан ааспыт күрэхтэһиигэ биһиги кылаас командата Ш миэстэ буолбута.

Миигин аан маннай дуобакка, саахымакка оонньуурга эбэм үөрэспитэ. Мин киниэхэ олус махтанабын. /49/ (Л.Слепцова)

10. Солбуйар ааты талан суруй, онон сирдэтэн тизкини чөлүгэр түһэр.

Поэт паартата.

Биһиги быйыл саха тылын уонна литературатын кабинетыгар биир дойдулаахпыт, поэт С.Васильев паартатын онордубут. Паарта сирэйигэр анал тааска Сергей Степанович олобун, кини айымньыларын туһунан сурулунна. Бу паартаҕа төрөөбүт сахабыт тылыгар үчүгэйдик үөрэнэр оҕо олоруохтаах. Манна олорор чиэскэ тиксибит үөрэнээччилэр туйгуннук үөрэнэргэ кыһаллаллар. Хас ый ахсын үөрэхтэрин туругун, дыссипилиинэлэрин бэрэбиэркэлээн баран, кэлэр ыйга ким олорорун кабинет совета быһаарар. Поэт паартатыгар олоороу хас биирдиибит үөрэбэр кыһаллар. /64/ (К.Васильев)

Туохтуур.

1. Тизкистэн дьүһүннүүр, тыаһы үтүктэр тыллары бул.

Таллан куоҕас

Улахан күөл ортотугар

Киэн мэндээр киинигэр,

Хабыгырыы хахаара,

Куйуһуя куһуура,

Таллан куоҕас чолоннуур,

Талыы моонньо хороннуур. /16/ (С.П.Васильев)

2. Тизкини II сирэй онгорон суруй.

Мин дьолбор үөрэх бэйэтин сырдык аанын тэлэччи аспыта. Сотору оскуола бастын үөрэнээччитэ буолбутум. Сырдык ыра тардан, бэйэм үөрэххэ олус баҕалаах этим. Ол барыта советскай былаас барахсан кыра-хара норуокка анаан тыктарбыт дьоллоох сарданатын сабыдыала этэ. Миигин үчүгэй сиэргэ-майгыга оччотооҕу пионерскай, комсомольскай тэрилтэлэр ииппиттэрэ.

Олоҕум үчүгэй сылларын ыччаты иитэр-үөрэтэр эйгэбэ аһардым. Бэйэм баай ис хоһоонноох уһун олоҕу олорон аһардым. Олохтон элбэҕи биллим, көрдүм. Олоҕум устатын тухары үчүгэйи баҕарбыт тапталлаах сахам норуотун ыччатыгар манньк этэбин: «Норуотун туһугар үөрэн уонна үлэлээ». /80/ (М.П.Алексеев)

3. Туохтуур кизптэрин ый.

Кырдыбаһаһы хааһаһа хаалаан сылдьан сүбэлэт. Эдэр сааскар үлэлии үөрэммэтэххинэ, кырдыар сааскар кураанах хаалыан. Эдэрбин диэн эрэнимэ. Билбэтэххиттэн кыбыстыма, үөрэммэтэххиттэн кыбыһын. Хараһын харатын кэриэтэ харыстаа. Киһи иннигэр кылы көрөр, бэйэтин иннигэр бэрэбинэни да билбэт. /33/ (Өс хоһоонноро)

4. Тиэтэтэр, төхтүрүтэлиир көрүнгэри наардаа.

Эһэ кэлэн тиити өрө салаамахтаата. Санарыма даа, опшутун бүтэриэх, муспахтаа. Хас да кыымынан кытыастыбыт дьиэлэри ааһыталаатылар. Чүөчээски балай да өр таалан олорбохтуур. Тугу гыныан булбакка ол-бу диэки көрүөлээтэ. Түргэн үөрүүтүгэр иччитин иккитэ-үстэ түннэритэ көтүөлээтэ. /36/

5. Сана чаастарынан наардаа.

Сүүрэр, алталыы, кинигэлэр, миэхэ, кып-кыһыл, эһигиттэн, чааскыларым, часкыйар, ньулуун, кинилэр, күллэрэстиир, үс гыммыт биирэ, сана, Вася, маннайгы.

6. Туохтуурдары суруй, суолталарын быһаар.

Дьон киһитэ.

Сахалар мээнэбэ даҕаны «Уулаах балык быстыбат, дьонноох киһи тутайбат, ойуурдаах куобах охтубат» диэн эппэттэр. Өйөбүл, тирэх буолар хаан-уруу аймахтаах, сизери-туому тутуһар, сууту-сокуону билинэр киһи бу сиргэ төрөөбүт иннин толунар. Сахаҕа киһилии сизэр-майгы уонна суут-сокуон хараҕа биир кэлимсэ өйдөнүллэр. Ол иһин саха киһитэ олох кыра сааһыттан правовой өйгө-санааҕа мүккүллэрэ, ону этигэр-хааныгар инэринэрэ. /57/ (Р.Бравина)

7. Көңүл дьыктаан.

Кэрэ көрүң.

Биллэн турар, ким баҕарар туора дьонно ис киирбэхтик көстүөн, дьон болҕомтотун бэйэтигэр тардыан баҕарар. Киһи баҕата итинтэн атын буолуон сатамат уонна ол баҕа кырата суох сыранан ситиһилиэн сөп. Кыраасканан, тангаһынан эрэ буолбакка, дьин чахчы өйдөөх уонна түбүктээх үлэнэн. Быыстала суох бэйэни иитинэн, бэйэбэ үрдүк ирдэбили туруорунан, утумнаахтык кэрэттэн кэрэбэ, үчүгэйтэн үчүгэйгэ дабайа сатааһын киһини дьиннээх кэрэ киһи гыныан сөп. Музыканы, уус-уран литератураны, живописьны, айылҕа кэрэтин уонна киһи-аймах үйэлэр усталарыгар айбыт айымньытын диринник сыаналыырга, өйдүүргэ кыһаныахха. Ол барыта дууһабын, өйгүн-санаабын ыраастыыр, тас да көрүңнүн кэрэтитэр. /87/ (М.Алексеев)

8. *Аат тылы, туохтууру наардаа, тиэкистэ онор, ааттаа.*

Хайыһар, сылайдым, сынньаныахха, суолунан, анньынабын, тыаба, доҕорбуттан, уларыстым, хаарга. /9/

9. *Туохтуур халыыптарын, кэмнэрин быһаар.*

Ыт харбат, баай сааптат. Биир мэник сүтэрбитин сүүс көрсүө кыайан булбат. Сүгэ кыайбатабын сүбэ кыайар. Киһи киэнигэр баҕарыма – бэйэн киэниттэн матыан. Этилибит иһиллибэккэ

буолбат. Элбэх бырааттыыттан эһэ да куттанар. Хантайан туран силлээмэ – хараххар түһүө. Атыыр оҕус тириитин иккитэ сүлбэттэр. Мээнэбэ кыһырыма, эрдэ кырдыан. Силиһэ суох мас үүммэт. Куһаҕаннаах үчүгэй куустуспутунан сылдыбаллар. /50/ (Өс хоһоонноро)

10. Этиилэргэ сөптөөх көмө туохтууру эп, бүтэһиктэн иккис этиини сиинтэксистиһи ырыт.

Алаас иһэ ырааһыран сырдаата. Санардыы тэмтэйэ ойон эрэр күн көмүс сарданаларынан күлүмнээтэ. Алаас саҕатыгар үмүөрүспүт хатыннар, харыйалар, тииттэр сымнаҕас көмнөх хаары бүрүнэн кыһынны күн сэниэтэ суох сыламыгар нуктуулар. Алааһым барахсан тунал хаары үллүнэн угууар. Аны саас алааспар хара буору өрүкүтэн трактордар ньиргиһиэхтэрэ, күөх халлаанна күөрэгэйдэр ыллыахтара. Тула барыта уһуктуо. /49/

11. Талан наардаан уһул: I кэkkэ – омуоньум аат тыл суолтатыгар, II кэkkэ – туохтуур суолтатыгар.

Аҕам эт эттиир. Мин илдьиппин эт. Үрүҥ ас доруобуйаҕа үчүгэй. Күрүө аанын ас. Айаххын киэнник ат. Сэргэбэ ат баайаллар. Өстөөх ханна саһан сылдыар, өстөөх ханна хайыһар, ситиэ онно сытыы буулдыа, ситиэ сыыдам хайыһар. Суор

харафын онсубат. Сүгэнэн бу маһы суор. Мөнүрүү-мөнүрүү обус мин диэки хайыста. «Күүскэ обус»,- диэтэ тренерим. Булчут ыт – сааһыт киһи доҕоро. Тиини тириитин алдыаппатгына төбөҕө ыт. Самолёт үөһэнэн көтөр. Быйыл көтөр элбэх этэ.

Аат туохтуур

1. Аат туохтууру сыстар тылын кытта суруй.

Норуот муудараһа, үйэлэргэ муспут баай үгэхэ, айар дьоһура, талаана көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэриллэр. Норуот айар дьоһура кини тутар, уһанар, чочуйар, иистэнэр, ойуулуур, астыыр ньымаларыгар, үгэстэригэр чопчуланар. Оҕоҕо иһирэх сыһыаны төрөөбүт тыл иитэр. Оҕо толкуйдуур, илдьиритэр дьоһурун иитэр-үөрэтэр үлэ ньымаларынан сайыннарыахха. /40/
(А.Оконешникова)

2. Аат туохтууру ситим тылларын кытта суруй, араастарын ый.

Ыал буолуу үгэстэрэ.

Урут сүктэр кыыс «эһньэтэ» диэн бас билэр баайа-дуола буолар. Эһньэни тэрийиигэ кыыс чугас уруута-аймаҕа барыта кыттар. Көмөлөспүт дьонно күтүөт аҕалбыт кэһиилэриттэн, бэлэхтэриттэн үллэрэллэр. Тэрииргэ кыттыспатах аймах улахан

саакка-суукка киирэр. Эннэ кутуллубут халыымтан кырата суох буолуохтаах. Бу ирдэнэр көрдөбүл.

Билинни сүктэр кыыс «эннээтэ» - үөрэбэ-билиитэ, өйө-санаата. /49/ (Е.Гуляева)

3. Аат туюхтуур кэмин, халыыбын быһаар.

Санарар холбуйа баар үһү. Олорор оҕо сүүс харахтаах үһү. Тыа саҕатыгар хаппыт торбос тириитэ турар үһү. Сааһын тухары иирбэт ыас баар үһү. Муос хайалар охсуһар тыастара лап-лаһыгырас буолар үһү. Уолуйбат-уҕарыйбат уола хаан бухатыыр баар үһү. Көтөр кынаттаахтан сүүрэр атахтаах төрүүр баар үһү. Хайа иһигэр хараһыллар харах иччитэ баар. Ырыаҕа үөрэммэтэх ырыаһыт баар үһү, мэлииппэбэ үөрэммэтэх мэлииппэһит баар үһү. Төп-төгүрүк дыгыныыр мээчик баар үһү. Өһүллүбэт, бараммат, үһүн өтүү баар үһү. /72/ (Таабырыннар)

4. Аат туюхтууру булан суруй.

Утуйар оронун үрдүгэр мас көхөбө ыйанан турар сана сиидэс ырбаахытын кэтэн киэркэйдэ. Биһиккэ сытар оҕо, уһуктан, ытаан тынкынаата. Онуоха холонсолоох хотонтон кыһылынан көрбүт, абыластаабыт-мэнилэстээбит, эмэхсийбит эмээхсин оронон табыста. Ылдьаана, төрөөбүт алааһын сыырын өрө сүүрэн тахсан, ханкыйа тонмут хатын чаран устун хааман истэ.

Биир аҗамсыйбыт дьахтары председателинэн таллылар. Мунньахха сылдыбыт киһи быһыытынан сиһилии кэпсээн биэрдэ. Абааһы эмээхсин өлөр сангатын санарда. Онтон соһуйан, утуяа сытар биһиктээх оҕо ытаан ньырылаата. /69/ (Н.Д.Неустроев)

Сыһыат туохтуур

1. Сөптөөх сыһыат туохтууру эбин.

Халлаан эбиэттэн ыла ... барда. Эмээхсин мас күлүгэр ... олорто. Оҕустар үрэххэ ... киирдилэр. Оскуола иһигэр оҕолор ... олороллор. Эмискэ форточканан барабыай ... киирдэ. Оҕолор чыычаахтарга килиэп ... биэрдилэр. Барабыайдар былдыспакка ... кэбистилэр. Быйыл биһиги сэттис кылааһы ... сылдыбыт. Кыра оҕо улахан тыастан ... ытаата. Сэбирдэхтэр тыалга ... турдулар. /39/

2. Сыһыат туохтууру бул, этиигэ ханнык чилиэн буолбутун быһаар.

Аны кутаа оттон, сыламныы олороору гыммыт дии?! Оҕонньор эмискэччи хаһыыты түспүт. Кини, сангата суох турбахтаат, тахсан барда. Оҕо, оронно чарбачыһа-чарбачыһа, ытаата. Уруккум курдук куттаан тылбар киллэрээри гыммытым. Кулаактар кылааттаах бурдуктары уоттатаалары гыналлар.

Лэгэнтэй сытаат утуйда. Мин сүөһүлэрбин көрөн кириим.
Надежда оскуолаҕа бараары хомунна. /44/

3. Сыһыат туохтууру булан, арааһын ый.

Ыттар ыйылы-ыйылы дьиэ диэки дьулустулар. Кууһума наартатын тохтотон, Орлову күүттэ. Орлов ыраах дойдутун санаан кэллэ. Сеня аҕата киэһэ үөрэн-көтөн кэллэ. Кини дьыбаанна хаһыат ааҕа олордо. Туох эрэ кэпсэтиини истээри сангата суох олордубут. Таарыйа манна сынньана түс. Сотору оттуур сирбитигэр тийэн кэллибит. Онтон кинилэр бараары тэриммиттэрэ. Дьиэ күүлэтигэр тахсаат, сана аллайбытынан тохтуу түстэ. Биһиги ампаар күлүгэр тохтоон уоскуйбуспут. Кини, түннүк диэки хардыылаат, оҕолорго эргиллэ биэрдэ. Варя кинини көрөөт биллэ. /70/

4. Сыһыат туохтууру бул, чилиэнин ый.

Биһиги тэлиэгэбэ олорон дьиэлээн иһэбит. Сеня чаас ырааппытын билбэккэ, үлүмнэһэн оонньоу, күлэ-сала олордо. Пуд Ильич миэхэ тахсар сирбин ыйан биэрэр. Оҕонньор, ситэ кэпсээбэккэ, уурайаары гынна. Мин эппиппин өйдөөн кэбис. Тоойуом, аҕан арыый өлө сыста. Киририк аллара диэки ыстанан кэбиһэр. Сытыы тыллаах киһибит букатын уларыйан хаалар. Ону эн кэлэн күлүктээн кэбистин. Мааҕыын кини курдук киһи

ааһан ээрэ. Бу дүлүнгэ олорон сынньана түһүөх. Тиэтэлинэн суунан-тараанан уулуссаҕа ойон тахсара. Кырдал үрдүнэн үрүн туман түһэн сыыйыллан турар./75/

5. Көнүл дыктаан.

Дойдуга таптал.

Ким баҕарар дыэтин аанын сабан тахсаат дойдутун ахтыбытынан барар. Ол ахтыы бэрт дирин, киһи дууһатыттан арахсан биэрбэт. Онно киһи оҕотун, кэргэнин, дыэтин эрэ ахта саныыр буолбатах. Ыраах сылдьан санаатахха, дойдун дьоннуун-сэргэлиин, сирдиин-уоттуун чугас, кэрэ буолар. Өр буолан баран кэллэххинэ, дойду барахсан салгынныын атын. Оттон дьонун-сэргэн эйигин суохтаабытты үөрэ-көтө, эбүрдэлии көрсөллөр.

Үгэс курдук, дьон төрөөбүт дойдуларыгар дыэ-уот тэринэн олохсуйа сатыыллар. Билиги түөлбэбитин таптаары, кининэн киэн туттаары эрэ буолбакка, хас биирдиибит туох эрэ туһалааҕы онороору олоробут. /79/ (М.Алексеев)

6. Туохтууру сыһыат туохтуур онгоруу суруй.

Сайылыкка көһүү.

Урут, сайылыкка көс... киир... уот отун... биир эмэ олордуу алаады буһар... ылаллара. Оһохтон чоһу холумтанна тэйиччи

тарт..., алаадьы, арыы биэр... сыт таһаараллар уонна айахтаабы барытын матар... аһаталлар.

Онтон титиик ортотугар уот оттолор. Хас баһанатын арыынан сот..., сизэл сүүмэбин сыһыара ыйаа... кэбиһэллэр. Дьиэлээх хаһаайка тиэргэн иччитин анаа...-минээ... алгыыр. Сизэри-туому толор... эрэ баран, сүөһүлэрин киллэртииллэр. /55/ (Е.Гуляева)

7. Сыһыат туохтууру сыстар тылын кытта суруй.

Күөх нуоҕай мутукча.

Күөх нуоҕай мутукча
Долгуйа хамсаабыт,
Күн дьолун булбучча,
Уол кыыһы таптаабыт.
Кыыһыгар биэрээри,
Сибэкки үргээбит,
Тапталын этээри,
Чаранна кэтээбит.
Арай, кыыс кэлбэккэ
Уолбутун хомошпут,
Сүрэбин биэрбэккэ,
Сүрдээхтик сонуппут.
Ол киэһэ, кыыс туран,

Атынныын булсубут,
Илиитин туттаран,
Эйэргии олорбут. /38/ (К.Уурастыырап)

8. Сыһыат туохтууру булан арааһын ый.

Киһи бу Орто туруу дойдуга олох олороору, аал уот оттунаары, алаһа дьыэ туттаары, төрөтөр оҕону төлкөлөөрү, иитэр сүөһүнү күрүүлээри, Үөһээ дойдуттан айыллан сиргэ түһэр. Кини бэйэтин эрэ иннигэр буолбакка, доҕотторун, норуотун тустарыгар күүс-көмө, сүбэ-ама буолан кыһаллыахтаах. Кини бу киһи буолар аналын толорон, кэннигэр хаалларар кэнчээри кэскиллэнэн, уһун үйэлэнэн олордобуна, бу киһини дьиннээх толору киһи диэххэ сөп. /58/

Сыһыат

1. Сыһыаты булан араастарын ый.

Сайын симэнэр, кыһын сыгыннахтанар баар үһү. Омук оҕото оноччу көрбүт, саһыл оҕото саһарчы көрбүт. Онно-манна бөрө харах ондойор. Чыккымай кус быйыл кэлэн сымьыттыыр, эһиил кэлэн тэһэр үһү. Мин олус кырдыаһаспын, олус эдэрбин, хаһан төрөөбүспүн билбэппин, хаһан да өлбөспүн. Туохтааҕар да түргэнник сылдыар дьэргэлгэн элэмэс баар үһү. Таһырдыа

тордуулаах батыя анныллан турар үһү. Сынааба суох да, хаптаһыны хайа салыыр баар үһү. /61/ (Таабырыннар)

2. Дабаанын ааты, сыһыаты наардаа.

Буурба халыг хаары ыттыар. Маһылы эрдэ турбута. Манган кырса тириитинэн саппыта. Мин түргэнник сүүрэрбин уонна сангарарбын билбэттэр. Диринг омуһахха тимирдибитим. Эмээхсинэ уйа-хайа суох ыттыыр. Элэмэс табаны ажал. Былыр сэттэ төбөлөөх хотой баара үһү. Кутгас куобах соһуйан олоро биэрдэ. /39/ (Нулгынэт)

3. Дабаанын ааты, сыһыаты таба суруй.

Үөһ... дойду, үөһ... тарт, аллар... түс, аллар... уос, киһ... кэлээр, киһ... аһылык, Аллар... Халыма, аллар... сытар. /16/

4. Сыһыаты булан, араастарын ый.

Ааны күүскэ бырабан сапта. Уйбаачаан сыһа ытан кэбистэ. Сыарбалар такымнарын анһалларыттан сиргэнэн табалар туорамаары ойоллор. Бургунастара хотон ааныгар өкчөччү тартаран турар. Түргэнник мантан бара охсуохха. Кыыс эмискэ ойон турда, хоһун диэки барда. Иккиэн тибии типпит хоһурахтаах суолунан аа-дьуо хаамсан истилэр. Чубуку үргэн ойуолаан тамайда. Сарсын самолёттар кэлиэхтэрэ, дьоммутун онно киирэн

көрсүөхпүт. Ньюкуус быйыл аҕыһын томточчу туолла. Кыһын тымныы манан киирэр. /62/

5. Сөптөөх сыһыаты эбин.

... буспут алаадьылары иһит мунунан өрөһөлөөбүттэр. ... оҕолор походка бараллар. Оҕо атаҕырҕаан ... утуйда. Үрүн хараҕын ... көрдөрбөт. Куйаар хонуу диэжиттэн сөп-сөрүүн салгын дөрүн-дөрүн ... охсор. Москва олохтоохтору кыракыйдарыттан кырдыаҕастарыгар тийэ холууптары ... таптыыллар, харайаллар. ... оскуолабытын, доҕотторбутун ахтан кэлэбит. Ийэм ыалдьан ... сангарар, саната ... иһиллэр. /40/

6. Сыһыаты булан суруй.

Бу былыр буолбута. Сарсыарда эмээхсиннээх оҕонньору кытта чэй иһэ олордубут. Эмискэ ыт үрдэ. Эмээхсин ааны сэгэтэн иһэн төттөрү ойдо. Аны мин ааны оргууй сэгэттим. Чугас кырынаас курдук үп-үрүн, сүүнэ улахан кыыл сылдыар. Ыстанан кэлэн аанна муннун батары биэрдэ. Мин туора ойдум. Эмискэчи табалар төттөрү-таары сүүрэн кыыдамнастылар. /48/ (И.Федосеев)

Көмө сана чаастара.

1. Тизкистэн көмө санга чаастары, санга аллайыны тустусна наардаа.

Ычча, ааны саба охсун. Киирбит киһи дорооболосто, онтон ыйытта. Мин итиэннэ эн сарсын дьуһуурунайдыбыт. Кини айабын иһин үлэ көрдөһө барбыта. Якутскайтан ыла Майдахаарга дылы сүүс көс. Чөт-чөт, мантан бар. Оскуолаҕа дылы куруутун аргыстаһабыт. Пахай, сытыйбыт эбит. Ок-сиэ, дыкти даҕаны. Доҕорум элбэх, оттон эн соҕотоххун. Хос нөнгүө оҕо ытыыр сангата иһиллэр. Нуормабын толордум, онон мин үлэлээн бүтэбин. /57/

2. Көмө санга чаастары, санга аллайыны бул.

Бүгүн үлэлиибит, оттон сарсын сынньаныахпыт. Чэ, толорон ис. Мунньах иннинэ сүбэлэхэ түһүөх этибит. Кини ардыгар кыра оҕоҕо дылы буолан ылар. Ньюкулай итиэннэ Уйбаан кэккэлэхэ тэлгэхэбэ олороллор. Тыый, тоҕус чугаһаабыт, бара охсуохха. Кини даҕаны, мин даҕаны биир санаалаахпыт. Ураа, биһиги кыайдыбыт! Өрүс диэкиттэн суол буора өрө бурҕачыйда. Чөркөй уонна хаххан туһунан остуоруйаны аахпытын дуо? Миигин кытта бииргэ үөрэнэр. Илиим уот аһыйда, айака! Ычча! Тымныы бөҕө буолбут. Эмиэ да мөккүһэр, эмиэ да күлэр. Ууһу кытта олорор киһи уус буолар. /77/.

3. Көмө сана чаастары, сана аллайыыны тус-тусна наардаа.

Бэйэбит дьолгут туһугар үөрөниҥ. Макаар даҕаны, Ачаа даҕаны – олох хаалынньаннара. Һат-һат! Айаннаан ис. Һы, бу киһи балачча улааппыт доҕор. Па! Күтүр энин-энини санаран. Көр-нар ортотугар чэйдээн бүттүлэр. Оскуола аайы компьютер дэлэйдэ. Арыт хаар, арыт самыыр түһэр. Оҕонньор саната суох олорбохтоото, онтон ордуу кэпсээн барда. Муора ортотугар көмүс кытах уста сылдьар. Саһаан кэнниттэн ыт ыстанан таҕыста. Бастаан дакылаат буолбута, онтон оонньуу саҕаланна. Оо, аҕаа, улахан да күөл. Петя уонна Дима бииргэ сылдьаллар. «Оо, абам...»- диэтэ Манчаары. /78/

Синтаксис

Тыл ситимэ.

1. Ситимнэр араастарын быһаар.

Норуот көмүскүүр, эйэни көмүскүүр, күнүс кэллэ, кини ата, сайынны тыа, кинигэбэ суруйбут, кинигэм таһа, эмээхсин олорбута. /16/

2. Тэннэ холбоно ситими бул.

Биирдэ Күтэр икки Чыычаах икки дьукаахтаспыттар. Биир сарсыарда эрдиитин, туутун ылан күөлүгэр киирбит. Миша Колялыын тынан хатааһылаатылар. Оҕонньордоох эмээхсин

муора кытыытыгар олорбуттар. Уоллаах кыыс Өнөй Бөтүүккэ тийэн кэлбиттэр. Көмүс хайа кэтэбэр күннээх ый көрсүспүттэр. Бултарын Көрсүө Көөдөкүс уонна Сэһэн Сэрбэкэ бултуулар эбит. Былыр икки кыыстаах оҕонньордоох эмээхсин олорбуттар. Урут саһыл эһелиин бэрт эйэлээхтэрэ үһү. /54/

3. Этииһи ситимнэргэ араартаа, баһылыр тылы бэлиэтээ.

Кэччэгэйтэн кэлтэгэй хамыйахтаах баҕар. Биэрэр илии билэр, ылар илии билбэт. Былыргыны былыт саппыт, уруккуну ардах сууйбут. Икки адырҕа эһэ биир арҕахха кыстаабат. Элбэх тылтан элбэх сыһа тахсар. Үтүө ат биир кымныылаах, үтүө киһи биир тыллаах. Абааһы кыһа ытык хараҕын кыайан аахпатаҕар дылы. Үтүө санаа өтүүтээбэр көмөлөөх. /46/ (Өс хоһоонноро)

4. Сыстыы ситимин эбин.

... күн таҕыста. ... кыһын буолла. Маша ... үөрэнэр. Уруогун ... толордо. ... спортсменнар кыайдылар. Ийэм ... барда. Сүүрэн-көтөн ааспыт ... саас. ... салгын ... оҕуста. ... эмээхсин ... хаамар. /20/

5. Сөпсөһүү ситимин эбин.

Сайынны күн. Сибэккилэр. Сибэккиттэн сибэккигэ түһэллэр. Сөгүөлүү киирдилэр. Көр-күлүү. Кытылга пассажирскай трамвай. Биэрэккэ табыстылар. /15/

6. Салайыы ситими бул, түһүгүн ый.

Манан биэ сарсыарда аайы хайаны дабайар үһү. Убай-быраат суолларын хаһан да быһа ааһыспаттар үһү. Халлааны хайыта суруйдарбын диир баар үһү. Аан дойду сыһа оҕолорун үөрэтэр үһү. Кэрэ биэттэн хара кулун төрүүр үһү. Олорор оҕотооҕор оччугуй, оҕустааҕар күүстээх баар үһү. Көтөр кынаттаахтан сүүрэр атахтаах төрүүр баар үһү. Хаардааҕар манан, үүттээбэр-арыытааҕар үрүн баар үһү. Эт хайаҕа кирилизинэн ытталлар. Ырайдааҕар ыраас баар үһү. Уон киһиттэн биир киһи тимир курдаах үһү. /75/ (Таабырыннар)

7. Тардыы ситимин бул.

Таба сыарҕата чэпчэки буоллаҕына сатанар. Былыр ат ыныырын көмүһүнэн бүрүйэллэрэ. Бу остуол атаҕа алдыаммыт. Көрсүө киһи өйө байҕал диринин, халлаан үрдүгүн курдук. Ойуур хаара быйыл халын. Муммут оҕолор сылгы ыллыгын батыстылар. Өймөкөөн суола өрө, Дьааны суола таннары. Эбэм кулгааҕа эпси хатан хаалбыт үһү. Улуу дойду оҕуһа кутаалаах

уотунан тыынар үһү. Икки күөл кытытыгар икки бөрө атахтаһа сыталлар үһү. /58/

Этии чилиэннэрэ.

1. Этии тутаах чилиэннэрин эрэ суруй.

Иннигэр унуох-тирии нүксүгүр офонньор баар буола түспүт. Кини таптаан миинэр атын быһый атах Сыыдам диэн ааттаабыта. Кини бэйэтэ, хотуна, оҕолоро кыһыл, үрүн көмүс иһиккэ эрэ аһыллара, саарбанан, суугунуур солконон эрэ танналлара. Сүрэбэ суох хамначчыт дэлби илистибит аты уулатан кэбиспит. Уол өр дуу, өтөр дуу айаннаан биир сарсыарда үрдүк хайаба тийэн кэлбит. /49/

2. Этии тутаах чилиэннэрин суруй.

Антах ыраах бөлөх-бөлөх харааран көстөр тыалардаах сыыр көстөр. Халлаан сырдаан эрэр, өстөөх икки биһиги икки ардыбытыгар үрүн туман турар. Ол кэтэбэр өрүс баар дииллэр. Кини оҕолуу быһыытын, эйэбэс майгытын мин таптаатым. Мин батыһан истим. Колхозтаахтар ааһа айанныы турдулар. Кыһыл көмүс күһүн. Нэксиэлээх тэлиэгэбэ олордохпуна мин да дыгититэн ыллааччыбын. Биһиги, колхозка көмөлөһөн, үлэлээбиппит түөрт хонно. Байкал кытытыгар байыаннай

үөрэххэ сылдыабыт, биһиги лаабырбытыттан чугас колхоз баар.
/66/ (Т.Сметанин)

3. Этии тутаах чилиэннэрин суруй.

Миша бүгүн сана кинигэ уларыста. Хотуттан тымныы тыал түстэ. Күрүө намыһабынан сылгы көтөр. Улахан тымныыга тайах сискэ бүгэр. Эйэбэс добор эркин кэриэтэ буолар. /23/

4. Тутаах чилиэннэри тал.

Биирдэ ийэм кизһээнни ыамыгар тахсыбыта. Арай эмэн чобурбатыр тыас иһилибит. Ынахпытын сибиинньэбит оҕото эмэр эбит. Кини кэлин атаҕар туран эмэн чобурбатыр. Ийэм, ону көрөн, дэлби күлбүт. /26/

5. Тутаах чилиэннэри бул.

Ойуурдаах куобах кэтэбинэн оонньуур. Элбэх бырааттыыттан эһэ куттанар. Баай дыаданыны кытта добордоспот. Киһини үлэ киэргэтэр. Кэрэ биэттэн хара кулун төрүүр үһү. /21/

6. Быһаарылары талан суруй, онон сирдэтэн тиэкиһи чөлүгэр түһэр.

Чычп-чаап – кыра чыгчаах. Ол да буоллар, кини улахан тымныыны тулуйар. Ханнык да күүстээх буурбяттан куттаммат. Кини хорсун чыгчаах. Амырыын тымныыны тулуйар. /22/

7. Сиилиини уһул, арааһын ый.

Ваня үчүгэйдик үөрэнэр. Миша сайын өрүскэ сылдьар. Таһырдыа зарядка онорор. Чиэрбэбэ күстэх, алыһар мээнэ хабар. Бүгүн Клара дыктини көрдө. Тигээйи Клара аттыгар кэлэр. Бу кэмнэ хоско Клара убайа киирэр. Тигээйини ыга тутан өлөрөр. /33/

8. Быһаарылары суруй.

Көмүс кытыйа уста сылдьар үһү. Хоту диэки солко былаат тэлимниир. Эдьигээнтэн эриэн таба күрээбит. Халлаан үрдүгэр хангыл ат мөнөн эрэр үһү. Үтүө киһи биир арыы үптээх үһү. Манган биэ барар, хара биэ хаалар, кугас биэ куотар, күөх биэ күөйэр баар үһү. Куулаҕа отут хабдыы утуу-субуу олороллор үһү. /48/ (Таабырыннар)

9. Биир уонна икки састааптаах этиилэри наардаа.

Итинтэн ыла хас да хонук ааста. Биһиэхэ икки күннээх сынньалангы биэрдилэр. Тэһийбэккэ, сэнэргэһии ыраатта. Үс хара күлүк кэнниттэн биһиги эмиэ үөмөн истибит. Пилотка бэргэһэбитигэр оттору кыбыппыпыт. Эмискэччи хабыс-хараҥа

буолла. Түүн, борук-сорук. Шагуров – аатырбыт разведчик. Кини туһунан элбэхтик хаһыакка суруйан тураллар. Утуйаары нухарыйан сыттаһпына күлүүс тыаһа халыгыраата. /48/
(Т.Сметанин)

10. Тутаах чилиэннэри суруй.

1. Онно ыраах көлүйэ көстөр.
2. Биһиги Тумул бөһүөлэгэр олоробут.
3. Хаалбыт кэлин ситиэбэ.
4. Уоллаах кыыс аҕаларын куота кэллилэр.
5. Туругурдун үлэһит норуот!
6. Убайым – шофер.
7. Кини эрэ буоллар, кини да куттанна ээ.
8. Мас, кэдэйэн иһэн, булгу барда.
9. Быһылыын-таһаалыын уол үкчү аҕатын курдук.
10. Табах доруобуйаҕа буортулаах.

11. Тэнийбит уонна тэнийбэтэх этиилэри наардаан суруй.

Сайын буолла. Үөрэх бүтэн оскуола иһийдэ. Оҕолор сайынны уһун сынһаланнардын туһалаахтык атаараллар. Сорохтор оҕуруот көрүүтүгэр сылдыаллар. Сорохтор дьонноругар көмөлөһөн оттууллар. Кыралар оонһууллар, сөтүөлүүллэр. /23/

12. Тизкистэн туттаах чилиэннэрин булан суруй.

Ынах хайдах муостаммытай?

Былыыр-былыр икки кыргыттар олорбуттар. Улахан кыыс хотонно тахсан ынах ыыр, онтон аччыгыяа дьиэтин хомуйар эбит. Киэһэ буолбут. Улахан кыыс хотонно киирбит. Арай Алаа Мобус турар эбит. Кыыһы сиэри гыммыт. Ынах кыыһы көмүскэһэн, Алаа Мобуска түспүт. Хорсун быһыытын иһин Танара ынахха муоһу бэлэхтээбит. Онтон ыла ынах муостаах буолбута үһү. /49/ (А.Лукачевская)

Холбуу этии

1. Б.х.э. арааһын быһаар, сурук бэлиэтин туруор.

Кыһынны кылгас күн киирдэбинэ халлаан харангаран барыаба. Мин бачынкабын кэтэ олордохпуна сестра, саҥа киһини киллэрэн, Кириллов оннугар олохтоото. Күн саҥардыы тахсан эрдэбинэ хаастар көтөн иһэллэрэ көһүннэ. Почта кэллэр мин сурук ылыам этэ. Мин этэрбин истэргит эбитэ буоллар итинник дьыала тахсыа суох этэ. Биирдэ баран эттэххэ, кырдыга даҕаны, мин суоҕум эбитэ буоллар эһиги баҕас ыал аатыттан ааспыккыт өр буолуо этэ. Үнкүүһүт кыргыттар сиэттиһэн иһэллэринии кэрэ хатыннар кэккэлэһэ турбуттар. Тыа мутукчата ситэн күөх унаарынан айылҕа киэркэйбит. Сибэкки сири-дойдуну киэргэтэрин кэриэтэ кэрэ кыыс биһиги олохпутун

тупсарар. Сарсын-өйүүн улахан самыыр түһүө диэн биһиги күүспүтүн кэрэйбэккэ үлэлээтибит. Сарсыардаангы туман үөһө көтөн чугастаабы тыа дьэнкэтик көстөр буолбут. /103/

2. Б.х.э. сурук бэлиэтин туруортаа.

Сайын бүттэбинэ үөрэнэ барыам этэ. Тыала суох уу-чуумпуга оночонон эбэ үөһүн диэки киирдэххэ уута тору-томтоҕор дииллэр. Күһүн көччөх көппүтүн кэннэ бу күөл хайа баҕарар өртүгэр куһа тордох курдук буолааччы. Соппуруоннаах отторун кэбиһэ сырыттаһтарына ойуур иһиттэн уонча аттаах дьон тахсыбыттара. Моҕотой кулурҕаатабына сотору ардах кэлэр. Санардыы онно-манна сылдыһах буолан истэхпинэ биир нэдиэлэлээх сынньалан бүтэ охсон хаалла. Күүһүм кыайара буоллар Эрдэлири мин бэйэм да кинилэртэн иэстэһиэм этэ. Дьэ, ити, Ленин аата иһилиннэр эрэ кэпсэтии хата кэнээтэҕэ диэн кэбис. Саһыл саба харбаан эрдэбинэ тиит анныгар дьылыс гынар. Билигин кини ыраатан истэбин айы бу киэн тайҕа тонуу хаара улам улаатан иһиэҕэ. Бу күннэргэ ардах түстэр сир көҕөрүө этэ.

3. Б.х.э. холбоо.

1. Сарсыарда сатаҕайдык саҕаланнабына, 2. Биир сарсыарда эмискэ хаар түһэн кэбиһэн, 3. Сотору үөрэх аһыллар буолан, 4.

Ардах уута хотоол сиргэ мустарын кэриэтэ, 5. Ньэмэк кинээс кыһа эргэ тахсыабыттан ыла, 6. Виктор биэлсэр күн өрүү-өрүү кэлэн эмтиирин үрдүнэн, 7. Кус оҕолорун аан маннай устарга үөрэтэрин кэриэтэ, 8. Хара былыт халыйан тахсан, 9. Булчуттар сынньана олодохторуна, 10. Халлаан тымныйдабын, тыалырдабын ахсын,

1. Бороскуобуйа уолаттарын олох киэн аартыгар торумнаан ыттар. 2. самыыр түүнү быһа ыаҕастаах уунан кутта. 3. үөр хаастар күөлгэ түстүлэр. 4. биһиги бултаабакка төннөргө тийбиппит. 5. тиин сырыыта эмиэ уларыйар. 6. тыл хоннобуна хонон барааччы. 7. кини биирдэ да ол диэки таарыйбатаҕа. 9. күнүн бүтүннүү да табыллыбат. 10. санаабыт көтөбүллэн өссө күүскэ үлэлиирбит. /98/

4. Б.х.э. арааһын ый

Тиитэптэр кыараҕас толоонноругар киирэрин кытта, ыт үрэн моргуйда. Мас хаара сабыта түһэн, хайыһар суола сүтэ-сүтэ көстөн кэлэр. Эмээхсин тугу санарар эбит диэн, ах баран турбахтаатылар. Дьоммут эрдэ кэлэллэрэ буоллар, үлэбит бүтүн бүтүө этэ. Кыра Хабырыыс хос дьиэ айабын диэки ыстанан эрдэбинэ, икки киһи хардарыта саа тимиринэн быһыта сынньан түһэрдилэр. /50/

5. Судургу уонна холбуу этиилэри наардаа.

Бэстэр хонкулдьуһан куугунастылар, хатыннар кыыкынастылар, көмнөх хаар күдээрийэ тобунна. Хатыннар, күөрэс гына түһээт, миэхэ уун-утары ойон тахсан иһэллэр. Субу тумул кэллэ, манна тэтин аймах түмсүбүт. Ити икки ардыгар күн арбаалаата, кытара кыыста. Иннибэр киһи сүөдэнниирин көрдүм. Омоон суолунан мочоохтоон, улам чугаһаан истэ. Киһим, миигин дыктиргээбит быһыынан, сургуччу көрөн турбахтаата. Көрбүтүм: бии киһим мичээрдии турар эбит. Харабым кырыатын сотуннум: чаччы мичээрдиир. /60/ (Л.Габышев)

6. Холбуу этиини судургу этии гына тусна араар.

Үтүө киһи биир тыллаах, үтүө ат соботох кымныылаах. Таптыыртан харах арахпат, ыалдьартан илии арахпат. Кулгаах ыраабы истэр, харах чугаһы көрөр. Киһи кэпсэтэн билсэр, сүөһү маньраһан билсэр. Уол оҕо дьоллоох, соноҕос ат соргулаах. Арыы үрдүгэр уу дагдайбат, кырдык үөһэ сымыйа ыттыбат. /40/ (Өс хоһоонноро)

7. Судургу этиилэри холбуу этии онор.

Магнайгы кылаас.

Самаан сайын бүттэ. Көмүс күһүн кэллэ. Балаҕан ыйыгар оскуола аһылынна. Үөрэх дыыла саҕаланна. Сибэкки тутуурдаах кырачааннар оскуола боруогун аан маннай атыллыылар. Учууталлара батыһыннаран киэн, сырдык кылааска киллэртиир. Мантан ыла кинилэр оскуола оҕото буолаллар. Хас биирдиилэрэ үчүгэйдик үөрэнэргэ кыһаллаллар. /38/

Пунктуация.

1. Биир уустаах чилиэннэргэ сурук бэлиэтин туруор.

Хочоҕо алаастарга тыаларга колхозтаах ырыата ньиргийдэ. Алаас-алаас аайы үрэх-үрэх аайы ынах-сүөһү сылгы-сүөһү дэлэгэй элбэх үөскүөхтэрэ. Дьоллоох олох ырыалаах саргы кэпсэллээх кэскил диэн дьэ онно кэлиэхтэрэ. Күн көмүс кубалыы долгуйда сыдыаайда. Комбайн бурдугу охсор даҕаны мунньар даҕаны сынньар даҕаны. Охоноос Эрдэлиир Кыра Уйбаан уонна Намыын эрэ улгумнук сөбүлэннилэр. Ол дьиэ мас эркиннээх мас үрүттээх мас муосталаах өссө киэн түннүктээх. Биһигиттэн омуктарга арыы эт сүөгэй олортон оноһуллубут араас эмтээх астар үрүн илгэлэр баар буолуохтара. /76/

2. Паараласпыт тылларга сурук бэлиэтин туруор.

Алта сэттэ хос үрүттээх биир бүтүн соҕус землянкаҕа киирдим. Кураанах кэнсиэрбэ иһитэ, бөх сах элбэх. Эрэй мун,

допшурус бөжө буолаары турдаҕа. Уол оҕо уйана хатана дьэ биллиэхтээх. Хайа өрүс биэрэгэр төрөөбүт үөскээбит барахсан сытаахтырын буолла. Эмискэччи хабыс-хараҥа буолла, кыбыс-кытаанах хам баттаата, тыас уус мэлийдэ. Өстөөх сытар сириҥ хара күдэн сапта, буор сыыс, от мас өрө ытыллан табыста. Гурьянов биһикки ирэн хорон кэпсэтэ илик этибит. Дьийэтин уотун, таҥаһын сабын сөп түбэһиннэрэн тэринэн эрдэҕэ. Урукку буоллар бултуур алтыыр кэм. /79/ (Т.Сметанин)

3. Туһулууну этии ортотугар турар гына уларыт.

- Муус-муус, бэркин дуо?
- Муус-муус бэрдим ханна барыай!
- Муус-муус, бэрт буолларгыҥ, күн-күн тоҕо ууларарый?
- Күн-күн бэрт буоллаҕа дии.
- Күн-күн, бэркин дуо?
- Күн-күн бэрдим ханна барыай!
- Күн-күн, бэрт буолларгыҥ, тоҕо былыт-былыт эйигин хаххалыыр?
- Былыт-былыт бэрт буоллаҕа дии.
- Былыт-былыт, бэркин дуо?
- Былыт-былыт бэрдим ханна барыай!
- Былыт-былыт, бэрт да буолларгыҥ, тоҕо тыал-тыал эйигин үүрэр? /65/ (Остуоруйа)

4. Сирэй сангажа сурук бэлиэтин туруор.

Бэйи эрэ диэтэ аргыһым ол туох иһэрий? Мин албаспын билинэбин эбээт диэтэ Хабырылла кэмниэ-кэнэбэс. Кыһыл тылынан кынаттаныыны абыайагыахха, дыялаланан элбэхтик дьарыктаныахха диэбитэ кини. Дьэ доҕоор Доромоон иэспин тугунан төлүүгүн диэн ыйытта атыһыт дьыэлээхтэн. Эн санааҕар доҕоор били туттуох буолбут ынахпытын биэрэбит дуу, суох дуу диэн ыйытта ойоҕуттан. Онуоха Ыстапаанньыйа бэйэн биллэбин дии диэтэ. Доромоон санарбакка олорбохтоон баран ааттаһар кизбинэн тойонуом сэттэ буукка холоон ыллабын дии, онтон итэбэс тахсыа суоҕа. Суох, эти ылбаппын диэтэ атыһыта аны үс-түөрт хонугунан өрүскэ сүөһү үүрдэрэбин, онон тыыннаах сүөһүгүн биэрдэххинэ эрэ ылабын. Кимиэхэ-кимиэхэ иэстээх этибит диэн ытыгынан сүөгэийин былыы-былыы, ойоҕо ыйытта. Ээй, Сөдүөт уһугун даа уһугун диэн баран, Кэтириис куобах суорҕаны арыяа тарта. Балбаара чэй кутта уонна куолаһын лынгкыната Баһылаай кэлэн чэйдээ диэтэ. Куобахтыы барабыт диэтэ Уйбаанчык. /125/

5. Ис сангажа сурук бэлиэтин туруор.

Кини инсэ санаатыгар баҕар, ким эмэ билэн, миигиттэн уруттаан баһылла сытар көмүһү мүлчү туттарыа диэн куттанара.

Кэннибиттэн туга батыспаталлар эрэ, аны бу дойду буоругар үктэниэм суоҕа диэн санаалаах куораттан тахсан истэ. Суох, аны биир кыырпах көмүһү ылан туһаныам суоҕа диэн Уйбаанча иһигэр андаҕайа истэ. Киэһэ оҕонньорго көрдөрүөм дии санаан көмүһүн сизэбигэр уктан кэбиспитэ. Сэдьүк оҕонньор аҕыйах да тииннэ үөрээхтиир дии санаата Уйбаанча. Уйбаанча мин тылбар оҕонньор туох диэн хардарар эбит диэн көһүтэн турбута. Чэ, кэбис, хайдах гыныахпытый, кытарак бургунаспытын өлөрүүһүкпүт, суол этэ тахсаа ини дии санаан баран, ол-бу диэки, буруйдаах киһи курдук, көрүтэлээтэ. Урут ити курдук улаханлык таһыргыырын болҕойон истибэт буоларым ээ диэн кыһыйа санаата. Ол гынан баран эриттэн соччо алыс хоргуспат, хата хайдах гыныамый, оноруум-ыйааҕым буоллаҕа диэх курдук саныыра. /122/

6. Кэпсэтиигэ (диалог) сурук бэлиэтин туруор.

Хайдах? Соҕотоҕун дуо? диэн Ачаа соһуйан ыйыппыта. Соҕотоҕун буолумуна биир оҕуска. Ноо, оттон сорох оҕустарбыт? Суох, ону билбэтим. Аҕам бу Ачаалаах оҕустарын илдьэн биэр диэбитин аҕаллым. Бэй-дээ, оттон тугу да илдьиттээбэтэҕэ, эппэтэҕэ дуо? Ээ, тугу эрэ эппитэ да, умнан кээспин диэн баран уол тахса турда. Хайа-хайа үөдэн баҕайыный? Ол советтар мастара суох буоллаҕа дии, эмиэ хат

барыһыбыт дии диэн Ачаа көп-түгэх түһэ олорбута. /66/
(Суорун Омоллоон)

7. Холбуу этиигэ сурук бэлиэтин туруор.

Өр баҕайы саабынаһан баран саҥа дьон эбии кэлбиттэрин кэҥнэ дьэ мунхаларын түһэрдилэр. Көмөр хара баттахпыт күрэнсийиэн иннинэ көрсүспүччэ көрүлүөбүн! Томтор сир кэллэр эрэ кини эргэ өтөх оннуларын чуннуур. Алдьархайга түбэспит дьон быһаннахтарына ол буолуо этэ - үрдүк үөрүү, сырдык махтал. Ыал утуйбутун кэҥнэ тон балбаахтарынан, хаарынан дьиэни тула баррикада оностоллор. Ийэ дойдубут изниттэн өһөгөйдөөх өстөөбү үлтү үүрэн таһаардарбыт хайдах эрэ үөрэн-көтөн олоруо этибит. Итинник быһыыгытын үрдүк тойонно боротокуол онорон баран биллэрдэр эн да сөбүн көстүө этэ. Үөрэхтээҕим эбитэ буоллар суруйааччы буоларым хаалла. Ынаһытын ыан бүтэн истэхпитинэ почтаны таһар самолёт кэлэн түспүтэ. Бүгүн биһиэхэ борокуот кэллэр куоракка тийиэн хаалыа этибит. Ардах түстэр бурдук үүнүө этэ. Биһиги отуубутугар чугаһан истэхпитинэ киһибит саҥардыы уотун оттон эрэр этэ. /114/

8. «Саас иһэр» хоһоону үтүгүннэрэн «Кыһын иһэр» диэн хоһоонно ай.

Саас иһэр.

Аһар тыаллыыын аргыстаһан,
Халын хаары чараһатан,
От-мас быыһын ардын ааһан,
Сылааһынан сайа тыынан –

Саас иһэр, саас иһэр!

Хара тыа сабынньабын
Хасты тардан, сахсыйан,
Ирэн эрэр лабаанан
Эбэрдэлии сапсыйан –

Саас иһэр, саас иһэр!

Көмүс күнүн күллэрэн,
Көрү-нары күөдьүтэн,
Чараас таһас кэтэрдэн,
Иэдэс имин тэтэрдэн –

Саас иһэр, саас иһэр!